

Apel·latius i genèrics en els diccionaris del *Tresor lexicogràfic valencià*

M. ISÀBEL GUARDIOLA I SAVALL
UNIVERSITAT D'ALACANT
maribel.guardiola@ua.es

1. Introducció

El *Tresor lexicogràfic valencià* és un projecte d'investigació que estem duent a terme en el departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant i que pretén elaborar un diccionari de diccionaris valencians, des del segle XVI fins a començament del XX.¹ El *Tresor* arreglarà tot el vocabulari contingut en els més de trenta repertoris lèxics valencians que hi ha en aquest període. Tots aquests diccionaris són diferents entre si, però mantenen bàsicament un objectiu comú: fixar el vocabulari valencià antic i viu quotidià, però alhora diferencial del castellà i que més en dificulta l'aprenentatge. La informació que hi ha en cada entrada també varia en funció del tipus de diccionari. Amb tot, podem dir que la major part d'aquests reculls ofereixen simplement la correspondència en castellà i, només algunes vegades, afegien alguna nota explicativa més. Aquesta brevetat ha dificultat el buidatge del nostre corpus, ja que l'escassetat d'informació ha provocat que en alguna ocasió no ens haja estat possible establir el sentit exacte del mot.

En aquests diccionaris apareixen també genèrics o apel·latius toponímics, ja que també són elements lingüístics diferencials propis del lèxic bàsic. Els genèrics o apel·latius toponímics són noms comuns que designen una realitat física immediata i que normalment trobem en els noms propis encapçalant el topònim compost (*penya de l'Or*), tot i que ocasionalment els podem veure com a topònims en ells mateixos (*l'Ombria*).

¹ Aquest projecte està subvencionat pel Ministeri d'Educació i Cultura (PB98-0971) i està dirigit pel Dr. Jordi Colomina i Castanyer. A banda de l'autora de la comunicació, també formen part de l'equip investigador el Dr. Vicent Beltran i el Dr. Carles Segura. Podeu consultar-ne més dades en la nostra pàgina web informativa: <http://www.ua.es/dfcat/proyectejc.htm>

En aquesta comunicació només ens centrarem en la descripció i l'anàlisi dels genèrics oronímics, que fan referència exclusivament a les formes del relleu terrestre (elevacions, parts de les elevacions, tipus de terreny, forma, grandària, etc.). També hem limitat la nostra recerca als repertoris lexicogràfics objecte de la nostra tesi doctoral (fins al diccionari Escrig de 1851), però l'hem feta extensiva als diccionaris menors posteriors al 1851 que havíem treballat prèviament, i que podeu comprovar en l'apartat de les referències bibliogràfiques.

Basant-nos en les dades que ens aporten els lexicògrafs seleccionats, hem fet un buidatge dels termes que ens interessaven i els derivats d'aquests, n'hem anotat la procedència, els hem definit a partir del *DCVB* i els hem comparat amb les arrel·legues i classificacions d'oronims que han fet Casanova (1991), Domingo (1997) i Moreu-Rey (1982) i, finalment, amb el *DCVB*. Aquest creuament de dades ens permetrà ampliar la nòmina de mots que consignen aquests investigadors i donar compte de l'interès del *Tresor* per a completar aquesta parcel·la del lèxic català.

Hem classificat tot el material obtingut en huit blocs: denominacions per als tipus d'elevació, denominacions de les parts de l'elevació (la part més alta, els vessants i els vessants segons l'exposició al sol), denominacions de les cavitats naturals, els tipus de pedres, les característiques de la roca i, finalment, les depressions del terreny. Presentem les dades en forma de diccionari: primer el mot lema, després el significat que es deriva de les informacions dels diccionaris buidats, a continuació les notícies que donen aquests diccionaris, amb una abreviatura del nom que podeu veure en les referències bibliogràfiques, i per acabar, algun comentari addicional si és pertinent.

2. Classificació

2. 1. Elevacions del terreny. En aquest apartat hem inclòs les denominacions genèriques que fan referència a qualsevol tipus d'elevació de terreny, ja siguin grans o petites eminències.

2. 1. 1. Grans elevacions. Pel que fa a les grans elevacions o eminències, hem destriat els apel·latius següents:

massís, 'conjunt de muntanyes més o menys definides per valls i que culminen en un o més cims': «macizo, za, en varias acepciones, y en una de ellas se usa tambien este adj., como s. m.» (E).

mont, 'muntanya': «mònte: ùna pàrte de tierra, notablemente encumbrada sobre las demás» (R39 i R70) i «monte» (O, S-E, E i M15). Actualment ja no funciona com a genèric i només es conserva toponimitzat en compostos (*Montcabrer*).

munt, apareix amb dos sentits diferents:

a) com a 'punt elevat': «una subida o un montón» (Re i F) i «arriba o en lo alto» (Re i F);

b) com a 'muntanya': «monte, subida» (M15), sentit bàsic que només es conserva a Mallorca per a anomenar les eminències del relleu marí (*DECat sv. munt*).

Hem d'indicar que Casanova (1991) no recull aquest terme.

montanya, 'elevació molt notable del terreny, de molts metres d'alçada': «montanya. Montañas» (S-E i E). A banda d'aquest equivalent, també hi ha el de 'zona de

conreu de secà d'un terme' no documentat en el *DCVB*, i que també diem *serra*: «campo ó secano, por la tierra de labor que no tiene riego» (E).

muntanya aguda «*montanya aguda*. Monte escarpado» (S-E).

serra, 'cadena de muntanyes' o 'muntanya': «la sierra, del monte» (R39 i S-E), «cordillera de montes ó peñascos cortados» (E) i «sierra» (Ro i M09). També hi ha el derivat *serreta* (E): «*serreta (la) de montanyes de pòca estensió*. Serrijon».

2. 1. 2. *Petites elevacions*. Pel que fa a elevacions d'entitat menor, hi ha les següents:

alt, 'petita elevació de terra': «quàndo se hàbla del càmpo, se entiènden los cèrros y collàdos» (R70) i «àlto: levantàdo, û elevàdo de la tièrra. Como: el mònte [...]» (R70).

altet, 'petita elevació del terreny': «*altillo ó cerrillo ó sitio algo elevado*» (E). Aquest terme no apareix en Casanova (1991) ni tampoc en Moreu-Rey (1982).

cabeç, 'petita elevació de terra amb forma arrodonida': «*cabezo*, por cerro alto» (E), *cabeço* «*cabezo*, por cerro alto» (E i P), *cabeçó* «*cabezón*. Véase *Serretó*» (P) i el derivat *cabeçot* «*cabezon*, como aum. de *Cabezo*» (E). *Cabeçó* no apareix en Casanova (1991) ni Domingo (1997).

collader: «cerro, collado» (S-E). És interessant constatar que el sentit de *coll* i *collado* com a elevació és propi de la llengua antiga i actualment d'algunes contrades.² Actualment aquests termes designen una 'depressió del terreny entre dues muntanyes veïnes que en permet el pas' (*DECat sv. coll*; Domingo 1997: 97-100).

duna, 'munt d'arena congriat pel vent a la vorera del mar, al desert, etc.': «*dunas ó montecillos de arena movibles que sobresalen en el mar*» (E). Notem també l'existència de *muntanya d'arena* (E i P) «*algaida*» per al mateix referent. *Duna* no apareix en Domingo (1997) ni Moreu-Rey (1982).

lloma pren dos sentits:

a) el bàsic d'elevació de poca alçada i de forma planera o arrodonida': «*loma ó altozano*» (E);

b) la 'part més arrodonida d'una elevació': «*lomas de algun cerro*» (S-E).

meseta, 'altiplanície': «*mesetas*» (E).

morro, 'massa de terra o roca prominent': no apareix com a apel·latiu toponímic, però sí que hi ha una descripció de les coses a les quals s'aplica aquesta forma metafòrica: «*cualquiera cosa redonda cuya figura sea semejante á la de la cabeza*» (E).

penya, 'elevació de pedra': «*peña*» (S-E i E) i derivats *penyeta*: «*peñas*» (S-E i E) i «*peñuela*» (E); *penyassa*: «*peñón*» (E); la forma *penyol*: «*peñol ó penol*» (E); i el castellanisme segons el *DCVB*, *penyó*: «*peñón*» (S-E i E). Notem també que actualment s'utilitza aquest genèric com a sinònim de pedra o roca, per a designar qualsevol cosa que està formada per pedra natural, com ara un camí (de penya).

puig apareix amb tres sentits diferents:

a) com a elevació: «*muntanyes o altures*» (M46), «*Ningu faça sobre roca ò puig fortalea*» (S-D) i «*pico: picacho, monte alto y agudo*» (M15);

b) com a elevació i com a pujada a aquesta elevació: «*puyo y subida o cosa alta*» (Re i F) i «*monte, ò subida alta*» (R39 i E);

c) com a pujada: «*lo mèsmo que subida, ò cuèsta*» (R70).

Cal indicar que no apareix el diminutiu *pujol*.³

² Segons Domingo (1997: 98), al sud del domini lingüístic i a Mallorca.

³ A la Marina, Colomina (1991: 277) només l'arreplega com a nom de lloc (el *Puig Campana*).

serretó, ‘petita elevació planera de terra’: «cabezón» (L, P i E). Aquest terme no apareix en cap de les tres classificacions d’orònims que hem tingut en compte.

torm, ‘pedra molt gran solta’: «tormo ó peñasco de piedra viva desatado de otros» (E).

Moreu-Rey (1987: 37) només dóna el sentit de ‘penyal o elevació del terreny aïllada’.⁴ A banda d’aquests mots, cal indicar la presència de castellanismes que apareixen en el diccionari Escrig (1851). Hem d’explicar la presència d’aquests mots a partir de la tècnica d’elaboració d’aquest diccionari: arplega de lèxic viu, buidatge de la lexicografia anterior i del *DRAE*, valencianitzant els finals dels mots castellans. Són els que hi ha tot seguit:

cordellera i *cordillera*: «cordillera» (E).⁵

cerro: «cerro, por altura de tierra comunmente peñascosa y áspera» (E) i el diminutiu *cerret* «cerrejon, cerrillo, to» (E). Casanova (1991: 573) l’inclou en la seua arplega amb el mateix sentit que trobem en Escrig: ‘muntanya aspra’.

colina: «colinas ó collados que no llegan á ser montañas» (E) i el diminutiu *colineta* «colinilla, ta» (E).

penyasc: «penasco ó peña muy grande y elevada» (E) i els derivats *penyascal*, *penyascar* i *penyacós* (E).

2. 2. La part més alta d’una elevació. En aquest apartat hem introduït les diferents denominacions que aporten els diccionaris per a fer referència a la part més alta de les elevacions. Són les que teniu tot seguit:

cim: «cima: lo más alto» (M15)

cima: «cima, en varias acepciones» (E). No apareix en Moreu-Rey (1982).

pic: «pico» (R71, S-E, O i F).

punta: «*puntas (les) de les montanyes* plur. Cumbres» (E).

som: «sómo: lo mas álto de algúna cosa, ô la cima del môte» (R70) i el derivat *somada* «vistillas ó el lugar alto y elevado desde donde se ve ó descubre mucho terreno» (E). *Som* no apareix en Moreu-Rey (1982). El *DCVB* aporta un exemple amb aquest sentit («*La barca giravoltava com presa d’un remolí, a riscos de malmetre’s tocant en algun som de roques*»), però la definició no s’hi correspon (‘massa superficial’). El terme *somada* no apareix tampoc en Casanova (1991), Domingo (1997) ni Moreu-Rey (1982), però sí que el trobem, sorprenentment, en el *DCVB* amb el sentit que hem expressat ací ‘part alta d’una muntanya, des d’on es veu molta terra’, arplegat del Labèrnia i de la tercera edició (1887) i la quarta (1891) del diccionari d’Escrig.⁶

2. 3. Vessant d’una elevació. Els vessants o parets inclinades d’una elevació també són objecte d’interés dels reculls lexicogràfics que hem estudiat. Hem trobat apel·latius que fan referència a la inclinació del terreny i d’altres que assenyalen les dificultats d’ascensió que presenten aquestes parets verticals.

⁴ A Elx i a Oriola, un *tormo* o *tolmo* designa un terròs de terra i també un monticle de terra que hi ha al bancal, sota els arbres, etc. (Segura 2001: 332).

⁵ El *DECat* (sv. *corda*) assenyalava que en terres valencianes *cordellera* s’acosta molt a la forma castellana, però no indica si es tracta efectivament d’un castellanisme. El *DCVB* assenyalava que *cordellera* és incorrecta i prefereix *cordillera* (‘cadena de muntanyes’). A Tàrbena (la Marina), Colomina (1991: 160) arplega *cordellera* amb el sentit de ‘serralada’, aplicat al topònim *ses Cordelleres*, unes quantes serres juntes.

⁶ *Som* i *somadeta* són arplegats per Colomina (1991: 305-306) a la Marina amb el mateix sentit que hi ha en els diccionaris estudiats.

2. 3. 1. *Inclinació del terreny*. Pel que fa als genèrics que es refereixen a la inclinació del terreny, tenim:

baixada: «cuesta abajo» i «bajada» (S-E i E).

baixador, 'camí o paratge inclinat en descens': «el camino ó senda por donde se baja» (E).

No apareix en Casanova (1991) ni Moreu-Rey (1982).

bancal, 'graó en què es divideix una elevació': «bancal» (E). També el diminutiu *bancalet*: «bancalillo, to» (E). *Bancal* no apareix en Domingo (1997).

costa: «cuesta o subida» (Re, R39 i F) i «cuesta, por terreno pendiente» (E). Hem de destacar que a banda del sentit de 'part lateral d'una muntanya' o 'pendent del terreny', també hi ha el de 'ribera de la mar'.

costera: «cuesta, por terreno pendiente» (E) i «ladera. Cuesta, m., recuesto» (P).

marge, 'vora d'un terreny en graó': «margen» (S-E, E i P). No apareix en Domingo (1997).

muntada: «subida» (E) i els derivats *muntadeta*: «subidica, ta» (E) i *muntador*: «subidero ó el lugar ó parage por donde se sube» (E). Casanova (1991) no recull cap d'aquests termes. *Muntador* tampoc apareix en Domingo (1997).

pujada: «subida, cuesta arriba» (S-E i E) i «declive. Declivio. Escarpa» (P), i els derivats *pujador*: «subidero» (E) i *pujadeta*: «subidita» (E). *Pujador* no apareix en Casanova (1991).

rampa, 'pla inclinat per a pujar-hi o baixar-hi': «rampa ó declive, declivio» (E i P). No apareix en Casanova (1991).

timpa, 'vessant inclinat d'una elevació': «costes o montañas» (M45 i 60), «vertents o costeres o altures» (M46) i «cuestas o subidas» (Re i F). Els diccionaris estudiats no presenten el sentit de precipici que assenyala en l'actualitat. Moreu-Rey (1982: 41) inclou aquest apel·latiu entre els denominadors de les depressions més fones que amples. Actualment aquest mot es pronuncia *timba* (*DECat sv. timba*), que és la forma que trobem en Casanova (1991: 583).

2. 3. 2. *Vessants amb dificultats d'ascensió*. Pel que fa als apel·latius que marquen les dificultats que presenta l'ascensió, hi ha:

despenyador, 'lloc per on és fàcil despenyar-se': «despeñador» (E). No apareix en Casanova (1991) ni Moreu-Rey (1982).

escolador, 'lloc en pendent per on és fàcil esgolar-se': «deslizadero ó resbaladero» (E). No apareix en Domingo (1997) ni Moreu-Rey (1982). Casanova (1991: 576) dona *esgolador*.

riba amb sentits diferents:

a) vessant d'una elevació: «peligrosa cuesta o peligrosa ribera», «peligroso ribazo» i «ribazo o cuesta» (Re, R39, R64, F, S-E i E), «ribazo» (P);

b) equivalent a *ribera*, 'vora del mar, d'un riu o d'una altra gran extensió d'aigua' (R39 i 64, S-E i E).

Hem de notar que en els diccionaris estudiats no apareix el sentit de *riba* com a 'margenada', que trobem en alguns indrets del nostre domini lingüístic. També hi ha els derivats: *ribàs*, 'marge molt pendent': «ribazo» (E i P), i *ribatge*, 'marge molt pendent': «subida ágría ó áspera» (Re, F i E). Cap dels dos termes apareix en Casanova (1991) ni Moreu-Rey (1982).

riscle, 'terreny abrupte i poc accessible': «risco ó peñasco alto y escarpado, etc.» (E).

salt, 'paret vertical': «despeñadero profundo» (M15). Hem d'indicar que aquest apel·latiu sovint es troba associat als hidrònims, amb el sentit de 'lloc on l'aigua cau sobtadament a un nivell inferior'.

rost, 'terreny amb un pendent considerable i de mal pujar': «loch pendent o por lugar enyesto» (M45), «lugar enhiesto como cuesta alta» (Re i F), «loch pendent» (M60), «lugar pendiente» (S-D), «cuesta alta ó lugar enhiesto» (E i M15); i també *rust*: «pendent» (M46). Hi constatem el derivat *rostària*, 'terreny amb un pendent considerable i de mal pujar': «declive, declivio» (L39 i 42, E i P). *Rost* no apareix en Casanova (1991) i *rostària* tampoc en Moreu-Rey (1982).

Pel que fa a *tost* («lugar enhiesto ó levantado como cuesta, declive») que trobem en E i M15, els autors del *DCVB* assenyalen que es tracta d'una mala interpretació per part d'Escrig i Martí i Gadea del text d'Andreu Febrer.

També hem d'esmentar la presència dels castellanismes següents:

decliu: «declive ó declivio» (E);

despenyader (S-E) i *despenyadero* (E): «despeñadero, precipicio»;

lladera: «ladera» (E) i el derivat *lladereta*: «laderilla, ta» (E);⁷

risc: «risco o despeñadero» (Re i F), «risco: peñasco levantado, y escarpado, difícil, y arriesgado para andar por él» (R70) i «risco: peñasco alto y escarpado» (E i M15).

2. 4. *Vessants segons l'exposició al sol.* En aquest apartat hem introduït els apel·latius que designen la part assolellada i la part ombrívola d'una elevació.

Per a fer referència a la part assolellada d'una elevació, no trobem el terme *solana*. *Solana* apareix definit en els diccionaris consultats com a «solazo ó el sol fuerte y ardiente que se deja sentir mucho». La veu que designa la part d'una elevació que està encarada al sol és *cara-sol*: «solana» (L42 i P) i «resolana ó no, solana, solejar y tambien carasol» (E i Ca). També hi ha el diminutiu *carasolet*: «se usa como dim. de Carasol» (E). Així mateix, hi constatem el barbarisme *torradero*: «torradéro, al sol. Solana. Resistéro» (P).

Pel que fa a la zona ombrienca, tenim *ombria*: «sombria, umbría» (S-E i E), i *umbria*: «ombria. Umbría» (P). Hi ha també el barbarisme *sombria*: «sombrias ó los sitios donde frecuentemente hay sombra» (E).

2. 5. *Cavitats naturals.* En aquest punt observem els noms que tenen les cavitats naturals excavades en la roca o la terra. Distingirem aquelles que presenten una major profunditat d'aquelles que són simplement amagatalls per a l'oratge (pluja, mal temps, sol, etc.).

2. 5. 1. *Cavitats naturals profundes.* Entre les que presenten profunditat major, hi ha: *antre*, 'cova o amagatall de gent dolenta': «antro ó gruta, cueva, etc.» (E). Es tracta d'un mot pres directament del llatí ANTRUM, 'caverna', i se sol utilitzar en el llenguatge literari. No apareix en Casanova (1991) ni Moreu-Rey (1982).

avenc, 'obertura natural de la terra, de direcció quasi vertical o molt inclinada i de gran profunditat': «sima» (P). També hi ha el mot *sim(a)*: «sima ó concavidad profunda y oscura» (E), segons el *DECat* (*sv. sima*) probablement pres del castellà, però pel que fa al cas valencià podria ser autòcton. Apareix en la nòmina de Domingo (1997: 290),

⁷ A Crevillent i al Camp d'Elx, hi ha la forma sense *-d-* intervocàlica *llaera* (Segura 2001: 322).